

İbn Mənzur'un Lisan əl-Ərəb Esəri və Onun Səciyyəvi Xüsusiyyətləri

Heybət Heybətov*

Xülasə

Məqalə ərəb leksikoqrafiya tarixində öz yeri olan İbn Mənzurun Lisan əl-ərəb əsərinin xarakterik xüsusiyyətlərinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Müəllif orijinaldan çıxış edərək, bir çox hallarda İbn Mənzurun öz sözlərinə istinadən əsəri təhlil edir. Məqalədə ilk dəfə olaraq Lisan əl-ərəbdə istifadə olunan poetik nümunələrin, hədislərin və Quran ayələrinin dəqiq sayı göstərilir.

Açar sözlər: Huruf əl-muqatta‘a, Batiniyyə, Hürufiyyə, Cəm‘, Vad‘, Şəvahid, Ləhn

* Baş Müəllim, Bakı Dövlət Universitetinin Şərqşünaslıq fakültəsi, hheybatov@yahoo.com

Characteristic Features of Lisan al-Arab of Ibn Manzoor

Heybət Heybətov*

Abstract

The article deals with the characteristic features of Lisan al-Arab of Ibn Manzoor who has a special importance in the history of Arabic lexicography. On the basis of the study of “Introduction” of the dictionary the author tries to analyze the work as illustrated by Ibn Manzoor himself. The article points out the dimensions of the samples of poetry, the prophetic tradition and Quranic verses used in Lisan al-Arab.

Keywords: Huruf al-muqatta‘a, Batiniyyə, Hurufiyya, Cam‘, Vad‘, Şavahid, lahn

*Baku State University, hheybatov@yahoo.com

Giriş

Ədəbi-lingvistik araşdırmalar aparan tədqiqatçılar üçün leksikoqrafik əsərlər ən mühüm mənbələrdən biri sayılır. Adətən elmi-mədəni inkişaf nəticəsində formalaşaraq ərsəyə gələn leksikoqrafik əsərlər ərəb cəmiyyətində ideoloji faktorlarla çulğalaşdığı üçün daha intensiv bir xarakterə malik idi. Elmi-mədəni inkişaf və bu inkişafa dəstək olan güclü ideologiyanın ilahi əzm və iradə əsasında formalaşması həmin inkişafın uğur səbəblərindən biri idi. Yeddinci əsrin ortalarında, daha dəqiq desək 656/1258-ci ildə ərəb dünyasının dərin bir sarsıntı keçirməsinə, mədəniyyət beşiyi və elm paytaxtının moqollar tərəfindən yağmalanaraq süquta uğradılmasına baxmayaraq, izahlı lüğətlərin qələmə alınması işində bu dövrdən etibarən yeni bir tendensiya müşahidə edilməyə başlayır. Bu yeni tendensiya izahlı lüğətlərin inkişafında növbəti mərhələ olan ensiklopedik əsərlərin yaranması ilə izah olunur. Misir elmi mühitinin formalaşdırdığı görkəmli alim İbn Mənzur yeddinci əsrin sonları, daha dəqiq desək 689/1290-cı ildə¹ qələmə aldığı Lisan əl-ərəb əsəri ilə əslində, təkcə ərəb elmi mühitinə yox, bütün bəşəriyyətə mənsub olduğunu sübut edir.²

Ədəbiyyat elmlərinə aid olan bir çox sahələri, o cümlədən nəhv, sərf, bəlağət, hikmətli sözlər, məsəllər, şer, həmçinin Quran ayələri və hədisi-şərifini öz əsərində bir araya gətirən İbn Mənzur bu şah əsəri ilə təkcə böyük həcmli kitabların ixtisar edilməsi ilə məşğul olmadığını, ərəb dili ilə bağlı elmləri təhlil etməyi bacaran, onu

¹ ابن منظور، لسان العرب، علق عليه علي سيري، دار احياء التراث العربي، الطبعة الاولى، بيروت – 1988، المجلد الخامس عشر، 470 ص، ص

² İbn Mənzur özü əsərin sonunda əsəri bitirdiyi tarixi qeyd edir. O, yazır: kitabı toplayan Abdullah Məhəmməd bin əl-Mukərrəm bin Əbi əl-Həsən bin Əhməd əl-Ənsari, Allah ona və onun vasitəsilə müsəlmanlara fayda versin, əsəri 689-cu il mübarək Zilhiccə ayının 22-si axşam tamamlamışdır.

dərindən bilən və güclü ümumiləşdirmə bacarığına malik kompiyator olduğunu ortaya qoyur.

Əsərin müqəddiməsini şərti olaraq üç mərhələyə bölmək olar. Birinci mərhələni müəllif əsərə ümumi giriş kimi qələmə almışdır. Burada İbn Mənzur öz işi haqqında məlumat verir. Birinci mərhələ əsərlə, onun məziyyətləri və xüsusiyyətləri ilə tanışlıq xarakteri daşıyır. Bu hissəni müəllif orta əsrlərdə qələmə alınmış bütün əsərlərdə müşahidə olunan Allaha həmd-səna ilə, peyğəmbərə, Səhabə və tabiinə salam göndərməklə başlayır. Sonra insanın ən ali varlıq olduğunu vurğulayan müəllif ərəb dilinin ən üstün (şərəfli) bir dil olduğunu sübut edən amil kimi Quranın bu dildə nazil edilməsi və cənnət əhlinin dilinin ərəb dili olması faktının kifayət etdiyini qeyd edir (كفاه شرفا انه به نزل القرآن وانه لغة اهل الجنان). Fikrini İbn Abbasdan rəvayət edilən bir hədislə əsaslandırılan İbn Mənzur peyğəmbərin “ərəbləri üç şeydən ötrü sevin!, çünki mən ərəbəm, Quran ərəbcədir, cənnət əhlinin dili ərəb dilidir” dediyini vurğulayır.

Daha sonra İbn Mənzur əsərini qələmə alarkən öz iş prinsipinə yanaşmasının nədən ibarət olması məsləsinə toxunaraq onu aydınlaşdırmağa başlayır. Onun dediklərindən aydın olur ki, hər hansı bir əsərin düzgün bir şəkildə ərsəyə gəlməsi üçün iki əsas şərt tələb olunur. Bunlardan biri cəm³, yəni əsərin yazılması üçün lazım olan materialın toplanması və əhatə edilməsi, digəri isə vad³, Ramzi Baalbəkin təbiri ilə desək, tərtibat sistemi³, yəni toplanan materialın düzgün şəkildə təqdim edilməsi məsələsidir. Müəllifin dediklərindən məlum olur ki, mükəmməl əsərin yaranması yalnız və yalnız bu iki şərtin mövcudluğu və sintezi nəticəsində mümkündür. O, Lisan əl-ərəb əsərinin material bazasını təşkil edən beş qaynağı təhlil edərkən də

³ Ramzi Baalbaki, The arabic lexicographical tradition from the 2nd/8th to the 12th/18th century, Handbuch der Orientalistik, section one, The Near and Middle East, edited by M. Fierro (Madrid), M. Şükrü Hanioglu (Princeton), R. Holod (University of Pennsylvania), K. Versteegh (Nijmegen), volume 107, Brill -2014, 499 p, p-386

məsələyə məhz bu nöqteyi-nəzərdən yanaşır, bu mənbələri yuxarıda sadaladığımız iki şərtin süzgəcindən keçirərək mövcud qüsurları oxucuya təqdim edir.

Lisan əl-ərəb əsərini yazarkən müəllifin istifadə etdiyi beş mənbə əl-Əzhərinin Təhziib əl-luğa, İbn Siydənin əl-Muhkəm və əl-muhit əl-ə'zəm, əl-Cauharinin Sihah, İbn Bərrinin Həvaşi ibn Bərri 'ala Sihah əl-Cauhəri və İbn əl-Əsirin əl-Nihayə fi ğarib əl-hədis və əl-əsər kitabından ibarətdir.

Bu qaynaqları qiymətləndirərkən İbn Mənzur ilk iki əsəri gözəl və mükəm- məl adlandıraraq onların əsas leksikoqrafik kitablardan (من امهات كتب اللغة) olduğunu dilə gətirib bu əsərlərin tərtibat sisteminin düzgün qurulmadığını vurğulayır. Buradan anlaşılır ki, Əzhəri ilə İbn Siydənin əsərində İbn Mənzurun hər bir əsər üçün lazım bildiyi iki şərtədən birincisi – cəm', yəni əsərin yazılması üçün lazım olan materialın toplanması və əhatə edilməsi təmin edilsə də, ikinci şərt olan vad', yəni tərtibat sistemi qənaətbəxş deyil. Üçüncü mənbə sayılan əl-Cauhərinin Sihah əsərində isə vəziyyət təməmilə fərqlidir. İbn mənzura görə əsər gözəl və düzgün tərtibat sistemində malik olsa da, onun əhatə etdiyi dil materialı havada uçan bir zərrə, yaxud dənizin bir qətrəsinə bərabərdir. Yəni Sihahda vad', təmin olunsa da, cəm' təmin edilməmişdir. Sihahdakı bu qüsurun aradan qaldırılması yükünü İbn Barri öz üzərinə götürərək öz haşiyələrini bura əlavə etmiş, beləliklə, Sihahda mövcud olan boşluqları doldurmağa çalışmışdır. Lisan əl-ərəb sahibinin İbn Bərrinin əsərini əsas qaynaqlardan biri kimi istifadə etməsi faktı onun Sihahın çatışmamazlıqlarının aradan qaldırılması işini ən yüksək səviyyədə – böyük məharətlə yerinə yetirdiyini sübut edən amillərdəndir. Zənnimizcə, məhz bu amilə görə İbn Mənzur eyni işi görməyə çalışaraq əl-Təkmilə və əl-zeyl⁴ əsərini yazan Sağaniyə yox, İbn Bərriyə müraciət etmişdir. Müəllif kitabın hərtərəfli olmasını təmin etmək məqsədilə bura hədisi-şərifin anlaşılmaz ifadələrini

⁴ Əsər Sihahda əl-Cauharinin qeydə almadığı sözlərin təqdimatına həsr olunmuşdur.

ən mükəmməl şəkildə izah edən İbn əl-Əsirin əl-Nihayə fi ğarib əl-hədis və əl-əsər əsərini, həmçinin Quranı, şer və hikmətli sözləri də əlavə edir.

İbn Mənzur istifadə etdiyi qaynaqları öz əsəri hazır olduğu zamanadək “Üsul” - əsas mənbələr adlandırır. Öz əsəri ərsəyə gəldikdən sonra isə o, həmin beş qaynağın məzmununu əhatə edən öz əsərini əsas (əsl) onları isə furu‘ qeyri-əsas hesab edir⁵ (فانظم شمل تلك الاصول كلها في هذا المجموع وصار هذا بمنزلة الاصل وأولئك بمنزلة الفروع) Burada çox maraqlı bir sual ortaya çıxır. Nə üçün İbn Mənzur məhz bu beş qaynağı seçmiş, digər mənbələrə müraciət etməmişdir, yaxud nə üçün bu qaynaqlar arasında Xəlilin Kitab əl-‘aynı və ya Zəməxşərinin Əsas əl-bələğəsi yoxdur?. Hesab edirik ki, bu suala İbn Mənzurun öz sözlərinə istinadən cavab vermək mümkündür. O, əsəri yazmaqda hansı məqsəd daşdığını izah edərkən qeyd edir ki, məqsədim Allah kitabının və peyğəmbər sünnəsinin hökmlərinin bağlı olduğu bu peyğəmbərə mənsub dilin köklərini, həmçinin onun fəzilətini qorumaqdan başqa bir şey deyil (فانني لم اقصد (سوى حفظ اصول هذه اللغة النبوية وضبط فضلها، اذ عليها مدار احكام الكتاب العزيز و السنة النبوية). Göründüyü kimi onun məqsədi dilin köklərini qoruyub saxlamaq idi. Bu işin öhdəsindən gəlmək üçün “dil köklərini” əhatə edən qaynaqlara müraciət etmək lazımdır. Xəlilin və Zəməxşərinin əsərləri isə kiçik həcmli əsərlərdir və bu iş üçün müəllifin qoyduğu cəm‘ və vad‘ tələblərinə cavab vermir. Xəlilin əsəri bu sahədə ilk iş olduğu üçün əhəmiyyətinə görə mükəmməl olsa da, bir çox başqa qüsurlara məhkumdür. Zəməxşərinin əsəri isə, bütün bunlarla yanaşı leksikoqrafik məqsədlərdən daha çox bələğətlə, mənə ilə bağlı məqsədlərə xidmət edir.

İbn Mənzur əsəri qələmə alarkən həmin dövr üçün formalaşmış, daha mükəmməl xarakterli əsərlərə müraciət etmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, İbn Mənzurun istifadə etdiyi və birtərəfli də olsa, onun şərtlərinə cavab verən bu beş qaynaq birdən-birə yaranmamışdır. Onlar da qələmə alınarkən özlərindən əvvəlki

⁵ ابن منظور، لسان العرب، علق عليه علي سيري، دار احياء التراث العربي، الطبعة الاولى، بيروت – 1988، المجلد الاول، 566 ص، ص-18

leksikoqrafik baza üzərində, həmçinin bu bazaya edilən əlavələr və ümumiləşdirmələr əsasında formalaşmış və yazılmışdır. Dolayısı ilə, müəllifin əsas hesab etdiyi bu beş kitab İbn Mənzurun dövründə artıq ərəb leksikoqrafiya tarixini təmsil edən qaynaqlardır və bu mənada onlar, tam deyil, qismən də olsa, özlərindən əvvəlki kitabların materialını əhatə edir. Bu beş kitabın müəllif tərəfindən seçilmə səbəblərindən biri də, zənnimizcə, məhz budur.

İbn Mənzurun digər leksikoqrafik əsərlərə müraciət etməməsinin bir səbəbi də hesab edirik ki, fəsahtə meyarının əsrdən-əsrə dəyişməsi ilə əlaqədardır. Xəlilin dövründə, başqa sözlə desək, səkkizinci əsrdə fəsih hesab edilən bir söz, sonrakı dövrlərdə, məsələn, 13-cü əsrdə fəsahtəli söz kimi istifadədən çıxarıla, digəri ilə əvəz edilə, yaxud bu xarakterini itirə bilər. Hər bir dövrün ədəbi dili, bu ədəbi dili formalaşdıran leksikonu vardır. Buna görə də, Lisan əl-ərəbin özündən əvvəlki leksikoqrafik əsərlər arasında bu və ya digər izahlı lüğəti əhatə etmək zərurəti yox, İbn Mənzur və həmin dövr kriteriyalarına uyğun gələn əsərlərin əhatə edilməsi zərurəti müəyyənləşir. Bütün yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, Lisan əl-ərəbdə nə üçün qaynaq kimi İbn Dureydin “əl-Cəmhərə” əsərindən istifadə olunmamasının səbəbləri də aydın olur. Əl-Cəmhərə mükəmməl və istifadəyə yararlı bir əsər olsa da, o, əsasən kütlə üçün nəzərdə tutulmuş, əsərdə səhihlə seçim (ərəb kəlamına aid olmayan sözlər) bir-birinə qarışdırılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bəziləri yanlışlığa yol verərək əl-Cəmhərəni Lisan əl-ərəbin əsas qaynaqlarından biri hesab edir.

Əsərin məzmun etibarını ilə hansı kitabları əhatə etməsi haqqında təsəvvür əldə etdikdən sonra onun formal tərəfi, yaxud tərtibat sistemini, həmçinin işin müəllif tərəfindən təşkili məsələlərini işıqlandırmaq lazımdır. Öz iş prinsipini izah edən İbn Mənzur yazır ki, o, əsəri qələmə alarkən ilk öncə Allahdan xeyir-dua istəmiş, bu beş əsas kitabda olanlardan kənara çıxmamış və nəhayət, əsərin tərtibat sistemini,

həmçinin bab və fəsillərə bölgüsünü Əl-Cauhərinin Sihah əsərinə uyğun şəkildə həyata keçirmişdir (ولم اخرج فيه عما في هذه الاصول ورتبته ترتيب الصحاح). Nəticədə, kitab Allaha həmd olsun ki, yolu aydın, keçilməsi asan, həmçinin başqa kitablar kimi tərk edilmiş və atılmış kitablardan sayılmayan bir əsərə çevrilmişdir. Əhatə etdiyi, şamil olduğu elmlər onun faydasının əzəmətini artırmış, beləliklə, əsər öz məzmununa görə başqa kitablara ehtiyac duymayan, başqa kitabların ona ehtiyacı olan bir kitaba çevrilmişdir. Daha sonra müəllif yazır ki, onun əsəri leksik vahidləri, fikrin təsbit edilməsi üçün gətirilən şəvahidi - sübut və dəlilləri heç bir lüğətin toplaya bilmədiyi formada əhatə edərək bir araya gətirə bilmişdir. Çünki o alimlərin hamısı nəql etdiyi bir rəvayətlə, həmçinin ərəbdən eşitdiyi bir kəlmənin qeydiyyatını aparmaqla kifayətlənmiş, öz qardaşının kitabında olanları öz kitabında qeyd etməmişdir. Demirəm ki, qüruru onu buna vadar etmişdir, əksinə, deyirəm ki, o öz kitabında olanlarla kifayətlənmişdir. Elə buna görə də, faydalar onların kitabında parçalanaraq pərakəndə vəziyyətinə düşmüş, o kitabların səmasında fəzilət ulduzlarının biri məğribə, digəri isə məşriqə üz tutmuşdur. Bu kitabda (müəllif öz əsərini nəzərdə tutur) bir-birindən ayrılaraq (müxtəlif istiqamətlərə) yönələn ulduzları bir yerə toplayıb qərbə istiqamətlənənə şərqə sayrışanları birləşdirdim. Allaha həmd olsun ki, (kitabım) məqsədə uyğun, arzu olunanın fəvqündə, incə sənətkarlığa, sağlam əsaslara malik, həmçinin deyiləcək hər hansı bir sözdən xali bir şəkildə ərsəyə gəldi. Onu yazmaqla hafizlər zirvəsini fəth etdim. Onu toplamaqla sözlərin düyününü açdım. Lakin bütün bunlarla yanaşı mən (kitabı yazdığımıza görə) hər hansı bir iddiaya malik deyiləm. (Sadəcə) deyirəm ki, (ərəblərlə) danışdım və (onlardan) eşitdim, xalis ərəblərdən nəql edib onlardan əxz etdim⁶

İbn Mənzur dahi olduğu qədər də təvazökar bir alimdir. O, bu dərəcədə əhatəli bir ensiklopediyanı qələmə aldıqdan sonra kitabı yazmaqda hər hansı bir fəzilət sahibi

⁶ Yəni orada, səh-18.

olmadığını, sadəcə özündən əvvəlki kitablardakı pərakəndə vəziyyətinə düşmüş elmləri bir araya gətirdiyini, əzəmət olmayıb bu barədə ətraflı söhbət açdığını yazır. Müəllifin elə öz sözlərindən aydın olur ki, onun Lisan əl-ərəb əsəri bir çox elm sahələrini əhatə edən multidisiplinar bir qaynaqdır. O, elm talibini (elmlə məşğul olan şəxsi) acgöz adlandıraraq alimin heç vaxt elmdən doymadığına işarə edir, əsərdə qarşıya çıxan hər hansı bir çatışmamazlığa görə birinci müəllifin cavabdeh olduğunu göstərir (فعهدته على المصنف الاول). Başqa sözlə desək, İbn Mənzur əsərdəki tənqid və təriflərə görə cavabdehliyin onun özünə yox, heç bir dəyişiklik etmədən məzmununu nəql etdiyi orijinal əsərin sahibinə aid olduğunu bildirir. O, bu fikrini “usul” adlandırdığı əsərlərin məzmununu nəql edərkən onu olduğu kimi yazmaq əmanətə sahib çıxdığını dilə gətirərək (بل اديت الامانة بالفص) gözəl bir təşbihlə əmanəti olduğu kimi sahibinə qaytarması – nəql etməsi ilə əlaqələndirir. Mənim bu kitabımdan (nəyi sə) nəql edib danışan şəxs qoy, elə düşünsün ki, sanki o, həmin beş əsərdən danışaraq nəql edir. Qoy, o şəxs bu kitabların ulduzları ilə düzgün yolu tapmaq ehtiyacını duymasın, çünki həmin ulduzlar mən öz kitab günəşimi doğurarkən artıq yoxa çıxmışdır.

Göründüyü kimi İbn Mənzur öz kitabını bir günəşə bənzədir. Günəş doğduqda ulduzlar itdiyi kimi, bu əsər ərsəyə gəldikdən sonra da onun “usul” adlandırdığı həmin kitablara ehtiyac qalmamış, onların ulduzu günəş çıxdığı üçün yoxa çıxmış, gözdən itmişdir. Növbəti sətrlərdə başqa bir təşbihlə qarşılaşırıq. Burada müəllif əsərini bir xəzinəyə bənzədir. O, qeyd edir ki, bu kitabdan nəql edib danışan şəxsin söhbəti rəngarəng olacaq, çünki o, bir xəzinədən sitat gətirir (لانه ينقل عن خزانه).

Daha sonra İbn Mənzurun dediklərindən onun əsəri yazma səbəbləri aydın olur. Müəllif bildirir ki, əsəri müxtəlif dil və rənglərin (çox güman ki, burada müxtəlif millətlər nəzərdə tutulur) bir-birinə qarışdığı, nitqdə ləhn – səs məhsulunun artdığı, qrammatik qayda-qanunların pozulduğu və ərəbcə danışma-ğın artıq eyb sayıldığı,

insanların tərcümə əsərlərini qələmə almaq üçün rəqabət apardığı, həmçinin qeyri-ərəb dilində fəşahətli olmağa çalışdığı bir dövrdə yazır. Bu kitabı elə bir zamanda qələmə aldım ki, o zamanənin əhli öz dilləri ilə deyil, başqa dillə fəxr edir. Nuhun qövmü onu ələ sala-sala Nuh gəmi düzəltdiyi kimi mən də bu kitabı düzəltdim (yazdım). Adını isə Lisan əl-ərəb – “Ərəblərin dili” qoydum⁷

Bu sətrləri oxuyarkən İbn Mənzurun öz əsərini nə üçün məhz Lisan əl-ərəb - Ərəblərin dili adlandırmasının səbəbləri də aydın olur. Məlumdur ki, bu dövrdə artıq ərəb xilafəti çoxdan süquta uğramış, onun qərbdən şərqə uzanan ərazilərində müxtəlif dövlətlər formalaşmışdı. Fars dili islamın ilkin dövrlərində itirdiyi mövqeləri qismən də olsa, bərpa etmiş, regionda Osmanlı imperiyası kimi nəhəng bir türkdilli dövlət yaranmışdı. Ərəb xilafətinin süqutu ilə, əslində, ərəb ədəbi dili də süquta uğramış və ləhcələrin inkişafı fonunda həm siyasi, həm də praktik nöqtəyi-nəzərdən tarixə qovuşmuşdu. Siyasi-ictimai, həmçinin demoqrafik amilləri nəzərə alaraq demək olar ki, 13-cü əsrin sonları, 14-cü əsrin əvvəllərində ərəb dilinin gələcək taleyi müəyyən suallar doğururdu. İbn Mənzur belə bir qarışmaqarışıq dövrdə Allah kəlamının dilini qorumaq, onu yaşadaraq gələcək nəsillərə ötürmək məqsədilə çoxsaylı elmlərin qovşağı olan əsərini qələmə alaraq onu bu səbəbdən Ərəblərin dili adlandırır.

Müqəddimənin ikinci mərhələsi, yaxud hissəsi Qurani-Kərimin bəzi surələrinin əvvəlində işlənən və mənası tam bəlli olmayan hərflərə, bu hərflərin izahına, həmçinin onlar haqqında mövcud olan fikir və mülahizələrə həsr olunmuşdur. İbn Mənzur huruf əl-muqatta‘a adlanan bu hərflərlə bağlı olan bəhsi (باب تفسير الحروف) (باب ما جاء في تفسير الحروف) Əl-Əzhəriyə istinadən yazır⁸ Əl-Əzhəri bu bəhsi (باب ما جاء في تفسير الحروف) Təhziyin sonunda⁹ öz oxucusuna təqdim edir və onun təqdimatı İbn Mənzura

⁷ ابن منظور، لسان العرب، علق عليه علي سيري، دار احياء التراث العربي، الطبعة الاولى، بيروت – 1988، المجلد الاول، ص 566، ص-19

⁸ Yenə orada, səh-20.

⁹ ابو منصور محمد بن احمد الازهرري، تهذيب اللغة، في خمسة عشر جزءا، الجزء الخامس عشر 705 ص، تحقيق ابراهيم اليباري، دار الكاتب العربي - 1967، ص-677.

görə sistematik deyil. İbn Mənzur isə bu hissəni Lisan əl-ərəbin əvvəlində öz oxucusuna təqdim edir. Müəllif bu hissəni önə keçirməsinin səbəbini insan kəlamına başlamadan öncə Allah kəlamına başlamaqla bundan bir təbərrük (xeyir-dua) – bərəkətə nail olmaq istəyi ilə əlaqələndirərək bu halda, həmin hissənin oxucuya daha yaxın olacağı ilə izah edir. Çünki oxucu kitabın məzmunu ilə tanış olarkən adətən, onun əvvəlinə daha çox diqqət yetirərək kitabın sonlarına çox fikir vermir. Deməli, həmin hissə kitabın sonunda yerləşəcəyi təqdirdə onun oxucu tərəfindən gözdən qaçırılması ehtimalı daha çoxdur. Göründüyü kimi müəllif əsərin tərtibat sistemi ilə əlaqədar olan ən incə məqamları belə yaddan çıxarmır və əsərin mükəmməl bir şəkildə oxucuya təqdim edilməsi üçün hər şeyi nəzərə alır. Huruf əl-muqatta‘a ilə əlaqədar olan bəhsin yalnız son 19 sətiri İbn Mənzura aiddir. Bu sətrləri əl-Əzhərinin dediklərinə (bu hissə təqribən üç səhifədir) əlavə edən müəllif burada Əxfəş, Sibəveyhi, Zəccac və s. qrammatiklərin huruf əl-muqatta‘a ilə əlaqədar fikirlərini işıqlandırmaqla məşğuldur.

Müqəddimənin üçüncü hissəsi isə hərflərin ləqəbləri – adları və xarakterik xüsusiyyətlərinə həsr olunmuşdur (باب القاب الحروف وطبائعها وخواصها). Bu barədə danışmağın əsas şərt olmadığını qeyd edən İbn Mənzur hər bir mövzunun arxasında başqa mətləblərin durduğunu, hər bir şeydə Allaha məxsus bi sirr olduğunu elm talibinə anlatmaq məqsədilə, qısa da olsa, bu barədə bir az danışmaq qərarına gəldiyini yazır. İbn Keysanın¹⁰ hərflərin bölgüsü ilə əlaqədar (məchur - cingiltili, məhmus - kar) fikirlərini təqdim edən müəllif daha sonra ərəb hərflərinin Xəlilə görə 29 olduğunu göstərir, bunlardan 25-ni düzgün, yəni məxrəcə malik hərflər, 4-nü isə

¹⁰ Əbu əl-Həsən Məhəmməd bin Əhməd bin Keysanın adı İbrahimdir. Şəriət elmlərində dövrünün ən parlaq simalarındandır. Hicrətin 299 (miladi 911)-ci ildə (Yaqut əl-Həməviyə görə isə 320/932-ci ildə) vəfat edən İbn Keysan o qədər savadlı idi ki, əl-Sabii onun barəsində “bu kişi insan şəklinə girmiş cindir” demişdir. Bax: السيوطي، تحفة الأديب في حياة مغني اللبيب، في الجزئين، دراسة وتحقيق الدكتور حسن الملق و الدكتور سهي نعمة، علم الكتب الحديث، الطبعة الثانية، عمان-2008، ص 1044، ص-691.

havadan asılı qalib (vav, yə, əlif, həməzə) boşluqdan yaranan hərflər kimi xarakterizə edir. Xəlilin Kitab əl-‘ayn əsərinin tərtibat sistemi barədə söhbət açan müəllif Xəlil məktəbinin, həmçinin onun davamçılarının bu sistemdəki hərf ardıcılığını seçmə səbəblərindən danışdıqdan sonra İbn Sıydə və Sibəveyhinin¹¹ tərtib etdiyi əlifba sırasını da oxucuların diqqətinə çatdırır. O, göstərir ki, Xəlilin İbn Sıydə ilə hərflərin tərtibat sistemindəki yeganə fərqi zəif samitlərdə müşahidə olunur. Xəlil mim hərfindən sonra ardıcılığı yə ilə başlayıb əlifdə bitirdiyi halda, İbn Sıydə mimdən sonra əliflə davam edib bu ardıcılığı vavda bitirir. Sibəveyhinin Xəlildən fərqi isə bir başa ayn hərfi ilə deyil, həməzə və hə hərflərindən sonra ayna keçid etməsi, bu ardıcılığı mimdən sonra yə və əliflə davam edib vavda bitirməsi ilə izah olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, İbn Mənzur öz kitabında müxtəlif tərtibat sistemində malik (hərf transpazisiyası, qafiyə və əlifba sistemi əsasında yazılmış) əsərlərdən istifadə etsə də, onların hamısını vahid sistemə uyğunlaşdıraraq qələmə almışdır.

Daha sonra İbn Mənzur hərflərin birləşərək bir tərkib – söz əmələ gətirməsi ilə əlaqədar olan məsələləri işıqlandırmağa başlayır. Burada hansı hərfin hansı həflə tərkibə daxil olmasından, hansı hərflərin söz daxilində bir araya gələ bilməməsindən (hə, ayn), hansı hərflərin söz daxilində daha çox təkrarlanıb istifadə edilməsindən (əlif, ləm, mim, hə, vav, yə, nun), hansı hərflərdən birinə, yaxud ikisinə (dəl, bə, mim, nun, ləm, fə) şamil olmayan sözlərin ərəb kəlamından sayılmamasından, hansı hərflərin əvvəldə gəldikdə tərkib yarada bildiyi halda, sonraya keçdikdə bu imkana malik olmamasından (ayn, hə), hansı hərflərdə bu vəziyyətin əksinin müşahidə edilməsindən (dad, cim), həmçinin bir sıra hərflərin (sin, sə, dad, zeyn, za, sad) heç bir halda bir söz daxilində işləmə bilməməsindən söhbət açılır¹²

¹¹ Sibəveyhi ləqəbli Əbu Bışr Əmr bin Osman bin Qənbər əl-Farisi əl-Bəsrî fiqhi, hədisi-şərifî, ərəb nəhvini və s. şəriət elmlərini dərinlən bilən tarixi şəxsiyyətlərdəndir. Ərəb nəhvinin imamı sayılan Sibəveyhinin hicrətin 180-cı ilində (miladi 796) vəfat etdiyi, onun 32 il, yaxud təqribən 40 il yaşadığı vurğulanır. Bax: الذهبي، سير اعلام النبلاء، الجزء الثامن، حقق هذا الجزء نذير حرمان، مؤسسة الرسالة، الطبعة الحادية عشرة-1996، ص 559، ص-351.

¹² ابن منظور، لسان العرب، علق عليه علي سيري، دار احياء التراث العربي، الطبعة الاولى، بيروت – 1988، المجلد الاول، ص 566، ص 26-27.

Hərflərin xüsusiyyətlərindən danışan İbn Mənzur bu səciyyəvi xüsusiyyətlərin çoxsaylı tibbi-müalicəvi, astronomik və sehlə bağlı tərəflərə malik olduğunu bildirərək yeri olmasa da, Allahın sirrini bəlli etdiyi şəxslərə verdiyi nemətləri xatırlamaq məqsədilə bəzi məqamlara işarə etməyin lazım gəldiyini göstərir (ليس هذا (موضع ذكرها لكن لا بد ان نلوح بشيء من ذلك ننبه على مقدار نعم الله تعالى على من كشف له سرها). Müəllif bürclər dörd qrupa bölündüyü kimi hərflərin də bu dörd ünsür xasiyyətinə uyğun olaraq dörd yerə ayrıldığını yazır. Hərflərin bir qismi atəş kimi yandırıcı və quru olduğu üçün (əlif, hə, ta, mim, fə, şin, zəl) atəş ünsürlü, bir qismi torpaq kimi quru və soyuq olduğu üçün (bə, vav, yə, nun, sad, tə, dad) torpaq ünsürlü, bəziləri yandırıcı olmasına baxmayaraq hava kimi rütubətli olduğu üçün (cim, zey, kəf, sin, qaf, sə, za) hava ünsürlü, digər qismi isə su kimi soyuq və rütubətli olduğu üçün (dəl, ha, ləm, ayn, ra, xa, ğayn) su ünsürlü hərflər hesab edilir. Bu hərflər öz xasiyyətinə görə müxtəlif mərtəbə və incəliklərə, 1, 2, 3, 4, və 5-ci dərəcəli məsələlərə malikdir ki, bu işi yalnız ona vaqif olan alimləri bilir. Uzunçuluq qorxusu, həmçinin cahillərin tənqidi olmasaydı burada müqəddəs ulduzların əməllərinə aid sirləri qeyd edərdim. Hərfləri o ulduzlarla birləşdirdikdə ona yol tapa bilməyən (bunu dərk edə bilməyən) ağılları pozar¹³

Hesab edirik ki, hərflərin astronomik tərəfləri ilə bağlı olan əsrarəngiz məqamlar bu sahədə dərin tədqiqatlar aparan astronomlar üçün də faydalı ola bilər. İbn Mənzur hərflərin astronomik xüsusiyyətlərini şimali afrikada (Əlcəzair) təsəvvüf fəlsəfəsinin, batiniyyə (məxfi) və hurufiyyə (hərflərlə bağlı) elmlərinin görkəmli nümayəndəsi əl-Şeyx Əbu əl-Əbbas əl-Buniyə (520/622-1126/1225) istinadən yazır¹⁴ Şeyx ayın 28 mərhələyə maik olduğunu, bunun 14-nün yer üzərində, 14-nün isə yer altında yerləşdiyini, hərflərin də 28 olub 14-nün nöqtəli, qalanlarının isə nöqtəsiz olduğunu

¹³ Yenə orada, səh-27.

¹⁴ <http://elaph.com/Web/Culture/2010/12/621347.html>, Erişim:25/05/2017

göstərir. Nöqtəli hərflərin bədbəxtlik, nöqtəsizlərin isə xoşbəxtlik məqamına bənzədiyini yazan Şeyx bir nöqtəsi olan hərfləri xoşbəxtliyə meyilli, iki nöqtəliləri orta, üç nöqtəli hərfləri isə tam mənası ilə bədbəxtlik hərfləri olduğunu bildirir. Məlumdur ki, ərəb hərflərinin on üçü nöqtəsiz, on beşi isə nöqtəli hərflərdir. İbn Mənzur bildirir ki, bəlkə də onların nöqtələrlə bağlı işlətdiyi termin bizim dövrümüzdə dəyişərək başqa bir mənə kəsb etmişdir.¹⁵

Hərflərin yuxarıda qeyd etdiyimiz xasiyyətləri, təsir və özəlliklərindən əldə olunan mənalara gəldikdə isə İbn Mənzur yazır ki, Şeyx Əbu əl-Həsən əl-Hərrali (ölüb 638/1240), Şeyx Əbu əl-Əbbas Əhməd əl-Buni və əl-Bələbəki, həmçinin Şeyx Muhyiddin bin əl-Ərəbi (ölüb 638/1240) və başqaları bu barədə öz kitablarında çox şey yazıb. Müəllifin sözlərindən aydın olur ki, ünsürlər əsasında dörd qrupa bölünən hərflərin hər bir qrupu müəyyən xəstəliklərlə mübarizədə həyati əhəmiyyətə malikdir. Həmçinin xəstəliklər özü də həmin ünsürlər əsasında bölünür (məs, soyuq və rütubətli xəstəliklər الأمراض الباردة الرطبة). Məsələn ha hərfinin hərarəti aradan qaldırmaq, şişmiş bədən üzvünün üzərinə yazıldığı, yaxud xəstəyə içirildiyi təqdirdə onu müalicə etmək xüsusiyyətinə malik olduğu qeyd olunur. Müəllifin sözlərindən başa düşülür ki, bu müalicə üsulunun özünəməxsus metodologiyası var və onu yalnız bu işin sahibləri bilir (وكذلك الحروف الباردة الرطبة اذا استعملت بعد تتبعها و عولج رقية او كتابة او (سقىا من به حمى محرقة او كتبت على ورم حار وخصوصا حرف الحاء). Daha sonra qanaxmanın qarşısının alınması, əqrəb, ilan sancması, qəmin aradan qaldırılması, zehnin gücləndirilməsi, səbrin artması, işlərin asanlaşması və s. məsələlərlə əlaqədar effektiv olan hərflərdən söhbət açılır.

Hərflərin sehr və tilsimlə əlaqədar məqamlarına gəldikdə isə burada düzgünlüyünə və gözəl nəticələrinə şahidi olduğumuz heyrətamiz sir(lər) vardır.

¹⁵ ابن منظور، لسان العرب، علق عليه علي سيري، دار احياء التراث العربي، الطبعة الاولى، بيروت – 1988، المجلد الاول، 566 ص، ص-28.

Lakin bura təcrübədən keçirib təsirini müşahidə etdiklərimizi qeyd edərək uzunçuluq etməyin yeri deyil.¹⁶

Göründüyü kimi İbn Mənzur əsəri qələmə alarkən təkcə əvvəlcədən özü üçün müəyyən etdiyi beş kitabın materialı ilə kifayətlənməmiş, digər elm sahələrində irəli çıxmış müxtəlif alim və mütəxəssislərin əsərlərinə də müraciət etmişdir ki, bütün bunlar kitabın məzmunu etibarilə multidisiplinar xarakter almasına gətirib çıxarmışdır. Əslində, müəllif usul adlandırdığı beş kitabın hər birinə qarşı xüsusi yanaşmaya malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən məqamlar istisna edilməklə, müəllif həmin beş mənbədəki sözləri, məna və şahidləri olduğu kimi öz əsərində təcəssüm etdirir. O, mövcud materialın təkrar emalı ilə məşğul olarkən əsasən, ixtisarlara, daha doğrusu, lazım hesab etmədiyi materialın ixtisarına yol vermiş, bu zaman ən çox Təhziyə əsərində dəyişikliklər edərək Sihah və İbn Siydanın Möhkəm əsərini olduğu kimi qoruyub saxlamağa çalışmışdır. Bu adı çəkilən müəlliflərin daha çox mühafizəkar olması, materialı nəql edən zaman heç bir dəyişiklik etmədən onu olduğu kimi təqdim etməsi ilə izah oluna bilər. Əl-Əzhəri ravi və leksikoqrafların adlarını qeyd etməyi sevirdi. İbn Mənzur isə bu adların böyük əksəriyyətini ixtisar etmişdir. Lakin bu, heç də Sihahla Möhkəmdən heç nəyin ixtisar edilmədiyi mənasında başa düşülməməlidir. Sözsüz ki, bu əsərlər də müəyyən dəyişikliyə məruz qalmışdır. İbn Mənzur bu kitablardan da tutarsız hesab etdiyi, yerində qeyd olunmayan materialı, məsələn, Cauhərinin uzun-uzadı qeyd etdiyi məsəlləri ixtisar etmişdir. İbn əl-Əsirin əl-Nihayəsinə gəldikdə isə o, buradan əksər mühəddislərin adlarını çıxarmışdır.¹⁷ Yəni əsərdə əl-Nihayəyə istinad edilərkən hədisin (silsiləsi, yəni) kimə mənsubluğu qeyd olunmur.

¹⁶ Yenə orada, səh-29.

¹⁷ دكتور حسين نصار، المعجم العربي نشأته وتطوره، دار مصر للطباعة، في الجزئين، الطبعة الرابعة – 1988، الجزء الثاني 682 ص، 449.

Qeyd etmək lazımdır ki, İbn Bərrinin əl-Həvaşi əsəri İbn Mənzur üçün digər dörd mənbə kimi leksikoqrafik materialın toplanması üçün yox, daha çox şahidlərin qeyd olunması, həmçinin Sihaha edilən düzəlişlərin təqdimatı üçün mənbə rolunu oynamışdır. Çünki İbn Bərri Cauhəriyə irad tutduqda İbn Mənzur əvvəlcə Cauhərinin sözünü olduğu kimi yazır, daha sonra İbn Bərrinin tənqidi yanaşmasını oxucunun diqqətinə çatdıraraq öz mövqeyini bəlli etməyə cəhd göstərmir.¹⁸

Lisan əl-ərəb əsərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini ümumiləşdirmək istəsək onu aşağıdakı bəndlərə ayırmaq olar:

1. Model və mənaları dərindən tədqiq edir.
2. Təqdim olunan material əhatəli olması ilə diqqəti cəlb edir.
3. Bab və fəsilələrin bölgüsü sistematikdir və bu, oxucunun işini asanlaşdırır.
4. Əsərdə daxili bir nizam-intizam hiss olunur.
5. Sözlərin mənasının izahı zamanı Qurani-Kərimdən, hədisi-şərifdən və poeziya nümunələrindən geniş şəkildə istifadə olunur, hikmətli sözlər və misallara, bir sözlə, şahidlərə müraciət edilir.
6. Əsərdə Quranın 114 surəsi əhatə edilməklə 5232 ayədən istifadə olunmuşdur.¹⁹
7. Əsərdə 13532 poetik nümunədən – misra və beytdən istifadə edilmişdir²⁰
8. Əsər ümumilikdə 6800 hədisi əhatə edir.²¹
9. Əsərdə qrammatik şərhələrə yer ayrılır, qrammatiklərin mövqeyi işıqlandırılır, sinonim və nəvadır – nadir sözlər diqqət mərkəzində saxlanılır.
10. Əsər Ramzi Bəəlbəkiyə görə 9273 söz kökünü, Zəbidinin fikrincə isə 80000 maddəni - leksikoqrafik materialı əhatə edir. Ramzi kök sayını dəqiq şəkildə

¹⁸ İbn منظور، لسان العرب، علق عليه علي سيري، دار احياء التراث العربي، الطبعة الاولى، بيروت – 1988، المجلد الخامس، 397 ص، ص-201.

¹⁹ اسماعيل علي ماحي محمد، الشواهد النحوية القرآنية في لسان العرب لابن منظور، دراسة نحوية وصفية، سودان-1434، 244 ص، ص-15.

²⁰ İbn منظور، لسان العرب، علق عليه علي سيري، دار احياء التراث العربي، الطبعة الاولى – 1988، الفهارس، المجلد السابع عشر 507 ص، فهرس

²¹ İbn منظور، لسان العرب، علق عليه علي سيري، دار احياء التراث العربي، الطبعة الاولى، بيروت – 1988، المجلد السادس عشر، 507 ص. فهرس

qeyd edərək Lisan əl-ərəbin Zəbidinin Tac əl-arus əsərindən (əsər 11978 söz kökünü əhatə edir) sonra söz ehtiyatına görə ikinci olduğunu yazır. Ramzi qeyd edir ki, Zəbidi Lisan əl-ərəb 80000 maddəni əhatə edir deyərkən, çox güman ki, o, söz köklərini deyil, əsərin əhatə etdiyi ümumi leksikoqrafik materialı nəzərdə tutur.²²

Sunuç

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, Lisan əl-ərəb əsəri hər bir səhifəsində ərəb filologiyası tarixinə dair müxtəlif maraqlı məlumatları özündə ehtiva edən əvəzolunmaz bir qaynaqdır. Bu səhifələr tədqiqatçılar tərəfindən açıldıqca buradakı əsrarəngiz məlumat və bilikləri mənimsəmək imkanları da artacaqdır. İbn Mənzurun qeyd etdiyi hər bir fikir tədqiqatçını düşünməyə vadar edən, həmçinin məsələyə hərtərəfli yanaşma tələb edən fikirlərdən ibarətdir. Müəllifin hər bir əsərin mükəmməl şəkildə ərsəyə gəlməsi üçün irəli sürdüyü iki əsas şərt (birincisi cəm^ə, yəni əsərin yazılması üçün lazım olan materialın toplanması və əhatə edilməsi, digəri isə vad^ə, yəni toplanan materialın düzgün şəkildə təqdim edilməsi şərti) bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayan amillərdəndir.

Lisan əl-ərəb əsərində öz əksini tapan hikmətli sözlər, zərbülməsəllər, həmçinin poetik nümunələr ərəb ictimai fikrinin təhlili, tarixi düşüncə tərzinin öyrənilməsi, habelə ərəb bədii zövqünün, o cümlədən əyyam əl-ərəbin mənimsənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Özünəqədərki ərəb leksikoqrafiya tarixinin kluminasiya nöqtəsini təşkil edən Lisan əl-ərəb əsəri multidisiplinar xarakterə malikdir. İbn Mənzurun Lisan əl-ərəbin müqəddiməsində “mən burada özümdən əvvəlki kitablarda pərakəndə vəziyyətində

²² Ramzi Baalbaki, The arabic lexicographical tradition from the 2nd/8th to the 12th/18th century, Handbuch der Orientalistik, section one, The Near and Middle East, edited by M. Fierro (Madrid), M. Şükrü Hanioglu (Princeton), R. Holod (University of Pennsylvania), K. Versteegh (Nijmegen), volume 107, Brill -2014, 499 p, p-387.

olan elmləri bir araya gətirdim” deməsi əsərin multidisiplinar – çoxistiqamətli və ensiklopedik bir əsər olduğunu sübut edir.

Ərəb hərflərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən danışarkən İbn Mənzur bu hərflərin tibbi-müalicəvi, astronomik, həmçinin sehlə bağlı məqamlara malik olduğunu dilə gətirir, bu istiqamətdə fəaliyyət göstərmiş bir sıra alimlərin adlarını çəkir. Müəllifin toxunduğu bu məsələlər bu gün bizə artıq tarixin yaddaşında qalmış fikirlər kimi görsənsə də, inanmaq istərdik ki, gələcəkdə İbn Mənzurun bu fikirləri tədqiqatçıların diqqətini cəlb edəcək və onlar öz araşdırmaları vasitəsilə hərflərin tibbi-müalicəvi, həmçinin astronomik tərəfləri ilə bağlı olan müəyyən məsələlərə aydınlıq gətirə biləcəklər.

Ədəbiyyat

BAALBAKI, Ramzi, The arabic lexicographical tradition from the 2nd/8th to the 12th/18th century, Handbuch der Orientalistik, section one, The Near and Middle East, edited by M. Fierro Madrid

HANIOGLU, M. Şükrü, 2014, (Princeton), R. Holod (University of Pennsylvania), K. Versteegh (Nijmegen), volume 107, Brill

ابن منظور، لسان العرب، علق عليه علي سيرى، دار احياء التراث العربي، الطبعة الاولى، بيروت – 1988، المجلد الاول، 566 ص.

ابن منظور، لسان العرب، علق عليه علي سيرى، دار احياء التراث العربي، الطبعة الاولى، بيروت – 1988، المجلد الخامس، 397 ص.

ابن منظور، لسان العرب، علق عليه علي سيرى، دار احياء التراث العربي، الطبعة الاولى، بيروت – 1988، المجلد الخامس عشر، 470 ص.

ابن منظور، لسان العرب، علق عليه علي سيرى، دار احياء التراث العربي، الطبعة الاولى، بيروت – 1988، المجلد السادس عشر، 507 ص. فهرس الايات والاحاديث والاعلام، والقبائل والاماكن.

ابن منظور، لسان العرب، علق عليه علي سيرى، دار احياء التراث العربي، الطبعة الاولى – 1988، المجلد السابع عشر 507 ص، فهرس الارجاز وانصاف الابيات.

ابو منصور محمد بن احمد الازهرى، تهذيب اللغة، في خمسة عشر جزءا، الجزء الخامس عشر 705 ص، تحقيق ابراهيم اليباري، دار الكاتب العربي -1967.

اسماعيل علي ماحي محمد، الشواهد النحوية القرآنية في لسان العرب لابن منظور، دراسة نحوية وصفية، سودان-1434، 244 ص.

الذهبي، سير اعلام النبلاء، الجزء الثامن، حقق هذا الجزء نذير حمران، مؤسسة الرسالة، الطبعة الحادية عشرة – 1996، 559 ص.

السيوطي، تحفة الاديب في نحاة مغني اللبيب، في الجزئين، دراسة و تحقيق الدكتور حسن الملح و الدكتورة سهى نعجة، عالم الكتب الحديث، الطبعة الثانية، عمان – 2008، 1044 ص.

دكتور حسين نصار، المعجم العربي نشأته وتطوره، دار مصر للطباعة، في الجزئين، الطبعة الرابعة – 1988، الجزء الثاني 682 ص.

<http://elaph.com/Web/Culture/2010/12/621347.html>, Erişim:25/05/2017